

УДК 130.2 : 172.4

Артеменко Я. І., Попова Н. В.
Харківський національний фармацевтичний університет
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ДИГРЕСИВНІ АСПЕКТИ РИТОРИЧНОСТІ: СПРАВА СЦИПІОНА

Стаття присвячена дослідженню дигресивних аспектів риторичності як інтерсуб'єктивного феномена. Риторичність, яка розкриває себе як особлива комунікативна стратегія, виступає одночасно і як практика екзистенціального позиціонування. Дигресія осмислюється у зв'язку з питаннями автентичності та присутності. Дигресія розглядається у роботі не просто як технічний прийом, покликаний через темпоральні і смислові «затримання», «відступи» або «підвішування» «обігравати» співрозмовника, а більш широко – як переривчастість процесу саморозгортання екзистенції в риторичному діалозі, обмін ролями учасників риторичного процесу, гра зі смислами і межами риторичних можливостей. Дигресія інтерпретується авторами як своєрідний рух опосередкованої присутності, що просвічує навіть крізь «анти-комунікативні» акти риторичної гри.

Ключові слова: риторичність, дигресія, автентичність, екзистенція, присутність.

Статья посвящена исследованию дигрессивных аспектов риторичности как интересубъективного феномена. Риторичность, которая раскрывает себя в качестве особой коммуникативной стратегии, выступает одновременно и как практика экзистенциального позиционирования. Дигрессия осмысливается в связи с вопросами подлинности и присутствия. Дигрессия рассматривается в работе не просто как технический прием, призванный через темпоральные и смысловые «задержания», «отступы» или «подвешивания» «обыгрывать» собеседника, а более широко – как прерывистость процесса саморазвертывания экзистенции в риторическом диалоге, обмен коммуникативными ролями участников риторического процесса, игра со смыслами и пределами риторических возможностей. Дигрессия интерпретируется авторами как своеобразное движение опосредованного присутствия, просвечивающего даже сквозь «анти-коммуникативные» акты риторической игры.

Ключевые слова: риторичность, дигрессия, подлинность, экзистенция, присутствие.

The article is devoted to research of digressive aspects of rhetoric as an inter-subjective phenomenon. Rhetoric, which reveals itself as a special communication strategy, appears a practice of existential positioning as well. Digression is interpreted in relation to issues of authenticity and presence. Digression is seen in not just a technique function, which person uses to «beat» an opponent applying temporal and semantic «retention», «step-away» or «hanging». It is necessary to consider this more broadly – as a discontinuous process of existentialself-unfolding in rhetorical dialogue, exchange of communicative roles and play with meanings and limits of rhetorical capabilities. Digression is interpreted as a kind of movement of mediated presence that shows itself even through «anti-communicative» acts of rhetorical games.

Keywords: rhetorical, digression, authenticity, existential presence.

Актуальність роботи зумовлено необхідністю філософської рефлексії принципів і способів розгортання риторичної інтерсуб'єктивності у новому соціокультурному контексті на підставі розкриття потенціалу фундаментальних засад присутності.

Предметом розгляду є дигресивні аспекти риторичної комунікації. Риторичність розуміється нами одночасно як характеристика інтерсуб'єктивних принципів сучасної комунікації («тропологічність» мови і іманентне припущення нерозуміння, нехтування логічними чинниками та порушення безпосередніх репрезентативних зв'язків, за П. де Маном [4]), та як об'єктне поле людських відносин і практика екзистенціального позиціонування. *Тематичним підґрунтям* нашого розгляду слугує відомий сюжет «виправдань» Сципіона Африканського у сенаті.

Особливість предмета є визначальним чинником *логіки й методології* роботи. Для схоплення «технологічної» своєрідності темпорально-просторових коливань екзистенціальних рухів (дигресії) у контексті риторичної взаємодії головними підходами є аналітичний, критичний та той, що можна назвати «герменевтично-терапевтичним», тобто таким, що передбачає певну спробу творчого розв'язання проблеми «квазі»-присутності.

У статті висвітлюється принципи позиціонування риторичного суб'єкта як такого, що, будучи залученим у риторичний процес не просто трансгресує (долає власні межі), але й у

своїх інтенціях прокреслює складні траєкторії у просторі комунікації, відхиляючись відносно її умов та позицій, дигресує.

Мета статті – почасти, технічна легітимація концептів риторичності (у найширшому контексті) та риторичної дигресивності, але переважно – описання риторичної комунікації як особливого виміру присутності.

Риторика є не тільки практикою мовлення, що переконує, або простором змагання за першість у питаннях конвенційної істинності. Риторичний дискурс (зіткнення сумніву та переконання, динамізму та усталеності, компромісу та непримиренності) – це ще й боротьба його учасників за власну автентичність, статус голосу, що віщає від імені дійсності.

Структура риторичного простору вихідним чином передбачає асиметрію позицій учасників: життєвий світ пропонента, з його координатами, слугує онтологічною підставою для перевірки усталених меж, рамок та констант, притаманних буттєвому простору опонента. Причому «вторинна» авторизація учасників події, утворювана внаслідок *оприлюднення* (роз-)збігу, взаємного накладення або перетину декларованих уявлень у риторичній практиці заступає собою їхню вихідну, (при)сутнісну буттєвість.

«Справжність», у риторичному сенсі, означає публічне пересвідчення. Ініціювання риторичного діалогу, руйнація «зони комфорту» Іншого і вимога артикулювати позицію щодо поставленого питання є, насамперед, наслідком незгоди індивіда вдовольнитися власною істиною в її тривожній до-публічній невизначеності, на самоті. Таким чином, вже у первинному рефлексивному образі особистого існування, накресленого ініціатором риторичної ситуації, проступає нестача, неповнота, що потребує від індивіда тематизації та винесення на суд Іншого. Тому автентичність авторів риторичних повідомлень – це наслідок своєрідного «повернення через відхід», з метою самоствердження відносно власних меж та можливостей. Такий рух можна визначити як дигресивний [2, с. 164], а риторичну комунікацію, відповідно, як дигресивність, що розгортається у різних просторових і темпоральних напрямках: суб'єктами – відносно один одного та власних центрів і меж, самим діалогом – відносно його «осьових» питань, завдань, інструментарію, логіки. Таким чином, під риторичною дигресивністю маємо розуміти такий характер руху екзистенції, за якого відходи, затримки, повернення, «підвішування» та коливання здатні окреслити визначальні метаморфози всередині інтерсуб'єктивного простору.

Для більш прозорого виведення проблеми на новий, екзистенціальний, рівень, потрібно зробити термінологічну розвідку. Вихідного змісту терміну «дигресія» надає понятійний апарат природознавчих дисциплін, де дигресія розглядається як процес негативних трансформацій системи, її «розхитування», що іноді призводить до повної руйнації. Інше коріння терміну – мистецтвознавче. Тут «дигресія» використовується для позначення художнього прийому відхилення або затримки розгортання композиції з метою пожвавлення як внутрішньої подієвості твору, так і процесу його сприйняття. В риторичній існує аналогічний прийом – *ретардація* (лат. *retardatio* – уповільнення, затримка), що означає штучне гальмування розв'язки в момент найвищої напруги промови або дії, яка має на меті посилити інтерес опонентів та аудиторії. Але, на відміну від суто технічного аспекту ретардації (або дигресії у її вузькоспеціальному розумінні), дигресивність як принцип інтерсуб'єктивного існування стає для риторичної можливістю, компонентом, який дозволяє перевести проблему на екзистенціальний рівень.

Екзистенціальний потенціал дигресії вже став предметом концептуалізації у межах феноменологічного аналізу. Беручи за основу саме таке розуміння дигресії, що розкриває її у якості *фундаментального* осередку екзистенції, спробуємо простежити один із зовнішніх проявів дигресивності, а саме – її розгортання у межах риторичної комунікації.

Якщо цілком усвідомлюваним та очікуваним результатом риторичних акцій є провокативне загострення, виокремлення предметів з нетематизованого онтичного горизонту, то дигресивний поштовх (у своєму екстремальному, *ретардаційному* пункті) є чимось на зразок інтенційного наголосу, але з елементами примусового ви-(по-)казування: «ось воно, суще, що жадає промовляння».

Ретардаційне «посилення інтересу», про яке йшлося вище, може також здійснюватись у вигляді раптового виявлення Іншого на тлі власного життєвого світу, що досягається відступом-дистанціюванням – невпізнанням, запитанням або незгодою. Дигресивне коливання

протягом розгортання риторичної ситуації, таким чином, можна розглядати у категоріях *турботи*, дії під знаком *завжди-вже-наявного-Іншого*, котрий є, але з якихось причин уникає консенсусу.

Небезпека дигресивних актів для внутрішнього простору екзистенції криється у дискретності, переривчатості процесу дигресивного саморозгортання: розрив, відпадіння від пункту, який є вихідним для конституювання присутності може призвести до божевілля або смерті. На відміну від внутрішньо-екзистенціального виміру, дигресія у риторичі не набуває онтологічно загрозливих форм, хоча й являє собою розгойдування смислових «осей» та іноді здійснює суттєвий семантичний зсув «меж» і «центрів» і становить певний ризик для учасника. Риторична дигресивність відбувається у декількох напрямках одночасно: відносно власних установ пропонента, відносно його позиції та межі істинності/переконливості, відносно життєвого світу опонента (Іншого), чий статус може змінюватись від спостерігача до відповідача, відносно аудиторії, чия думка «підвішена» між загальноприйнятим і власною душевною схильністю кожного з присутніх, відносно самого предмета обговорення, який в процесі риторичної гри, переходячи «з поля на поле» може змінити як свій вигляд, так і зміст.

Прикладом таких багатобічних метаморфоз можуть служити відомі «виправдання» Публія Корнелія Сципіона Африканського, описані Полібієм у XXIII книзі його «Загальної історії». Цей приклад заслуговує на увагу не тільки у якості ілюстрації успішної риторичної диверсії, але і як досить об'ємне зображення дигресивних переходів і екзистенціальних коливань всередині, здавалось би, гранично формалізованої комунікативної ситуації: «<...> Публій здобув собі <...> таку любов народу і таку довіру сенату, що, коли хтось надумав притягнути його до суду народу і виступив з численними тяжкими звинуваченнями, Публій зовсім не захищався і відповідав тільки, що народу римському не личить слухати чиї б то не було наклепи на Публія Корнелія Сципіона, бо обвинувачі, що наважилися говорити, йому одному зобов'язані тим, що можуть говорити <...>

Іншого разу хтось в сенаті почав вимагати у нього звіту у витраті грошей, які він отримав від Антіоха перед укладанням миру на сплату жалування війську. Публій відповідав, що звіт у нього є, але що він не зобов'язаний звітувати ні перед ким, хто б то не був. Коли противник наполягав і вимагав представити рахунки, <...> книгу було доставлено. Тоді Публій <...> на очах у всіх розірвав її, запропонувавши своєму супротивнику відновити звіт з уривків, а інших запитав, чому вони так дошукуються звіту про те, яким чином і ким витрачені три тисячі талантів, але не питають, <...> яким чином вони стали володарями Азії, Лівії та Іберії. Всі сенатори заціпеніли від цих слів, і той, хто вимагав звіту, замовк <...>» [12].

Класичний римський дискурс справедливості передбачає риторичний самозахист як елемент юридичного змагання, оскільки публічність – вихід істини у сферу схвалення і консенсусу. Онтологічна підстава для консенсусу – спільна для усіх присутніх реальність – непохитний правовий контекст, наявність емпіричних фактів-доказів, особлива «лексика» змагання, персоніфіковані сторони процесу. З приводу і засобами цієї реальності лише й можливі судження про справу. Спростовуючи перше звинувачення, Сципіон ставить під сумнів його автентичність. Виявляється, що дозвіл говорити ще не означає наявності підстави для розмови та «легальності» позиції її ініціатора: позивач відокремлюється від «римського народу» і тим самим позбавляється буттєвих засад, перетворюється на фіктивну інстанцію (цікаво, що і Полібій, котрий належав до політичних прихильників Сципіона, використав надто розпливчасті позначення його опонентів – «хтось у сенаті», «противник», «той, хто вимагав звіту»). Таким чином Сципіон за згодою аудиторії «переселяє» своїх опонентів у сферу квазі-реальності та дозволяє їм існувати лише у ним самим суворо окреслених межах («вдячність Сципіонові за можливість говорити»).

У другому випадку Сципіон, реагуючи на вимоги опонента, не просто уникає відповіді за суттю справи. Демонстративність, з якою знищуються докази, власне, фактична підстава для заперечень, унеможлиблює нормальну риторичну конкуренцію. Проте цей віртуозний маневр створює нову розгалужену (або, багатошарову) реальність, де паритетне змагання витісняється довільною грою все нових смислів і тлумачень. Апелуючи до сумління співгромадян на підставі тези: «героїв не судять», Сципіон вміло здійснює риторичну диверсію – перемикає увагу аудиторії з провини відповідача на її власну моральну недосконалість (неповага до

переможця, меркантильність, віддання переваги минушому над непорушними ідеалами Республіки).

На особливу увагу заслуговує ризик, якому піддає себе Сципіон як учасник риторичної події. Якщо під сумнів поставити об'єктивність та загальність права, сам опиняєшся за межами справедливості, випадаєш з-під захисту її охоронної структури, що є об'єктивною та неупередженою засадою буття суспільства. Вихід з простору належного у хиткий простір *мистецтва* означає трансгрес у сферу негарантованості, нестійкості, тотальної гри та містифікації. Разом з тим, риторична позиція Сципіона у моменти екстремальних відхилень та «підвішувань» (коли його сваволя утримує аудиторію у стані очікування чергового ексцесу) виблискує світлом присутності – відповідь Іншому, хоча й у категоричний спосіб невизнання та відсічи, відштовхує відповідача до себе самого: «*Arguo ergo sum*».

Таким чином, риторика як мистецтво переконання розгортається в екзистенціальному вимірі у *риторичність* – простір і практику самозасвідчення засобами, так би мовити, екстремального діалогу, учасники якого постійно ризикують позбавленням автентичності та знеособленням. Тому риторична дигресія не має мислитись як спонтанність. Її «від-» та «транс-» спрямованість вказує на примусовість руху: суть події вимагає від суцього бути, і бути певним чином – «на межі». Риторична комунікація, що відбувається як дигресивна подія, змушує людину обертатись навколо власних меж-можливостей, деформувати та / або оминати власну границю у прагненні сягнути надійного буттєвого центру.

Дигресивні ходи екзистенції зумовлюють утворення нерівноваги риторичних позицій, а взаємні переходи та накладення останніх викривають не тільки просторові аспекти інтерсуб'єктивності, але й темпоральні. Асинхронія всередині риторичності має найрізноманітніші прояви. Зосередимось лише на декількох найбільш очевидних.

Риторика як тактична гра будується на принципі по-передження та перед-бачення. Мета риторичного змагання – досягнення ситуації, коли аудиторія бачить предмет обговорення очима одного з учасників. Попереджальний рух риторичної акції оснований на припущенні, що аргументи опонента та навіть сам його образ в очах аудиторії накладатимуться на вже сконструйовану (сфабриковану) картину. Тож, опонент – це той хто знаходиться завжди «позаду» витівок пропонента: від нього *чекають* відповіді і саме його «кмітливий» аудиторії зручно звинувачувати у *затримці* досягнення згоди. Тому у риторичному діалозі так важлива ініціатива: задати тон обговоренню означає встановити оптику для розгляду предмета. Зруйнувати цю оптику може лише ексцес, відхід від усталеної норми, зміна ракурсу та лексики дискусії або, навіть, ролей учасників. У наведеному прикладі «виправдань» Сципіона «ті, хто вимагали звіту» відстають від відповідача не тільки риторично, але й історично. Їхній запит має умовно-минулий ракурс (контрибуція, що *начебто була* виплачена, гроші, що *мали б* піти на утримання армії, злочин, якого, *можливо* – презумпція невинності! – вчинив полководець), у той час як Сципіон апелює до теперішнього у перспективі майбутнього (героїчна перемога дає Республіці нові території і нові прибутки). Темпоральний малюнок ексцесу, що здійснює Сципіон, є характерно дигресивним. Випереджальний риторичний ефект досягається «підвішуванням» аудиторії та опонента між актуальним та позачасовим – переживанням наявного (нападок на володаря «любові народу» і «довіри сенату») і усвідомленням належного (непохитності правових устоїв, що складають незмінний центр символічного виміру римського життя). І, доки опонент застрягає між цими двома реальностями – в силу своїх дестабілізуючих домагань він вже не може вважатися ані частиною народу, ані представником сенату, ні, тим більше, захисником незмінних основ, – рішення «знаходиться» само собою як «єдиний можливий спосіб» відновлення рівноваги.

До того ж, дигресія здійснюється і самим автором диверсії. На публічний образ Сципіона як відповідача накладається вдало винайдений образ особи, що вимагає відповіді. *Екстраполяція* цього образу на уявлення аудиторії подається як варіант *інтроспекції*: відповідь кожен з присутніх має знайти у своєму серці, супра-раціонально, покладаючись на міфічну «внутрішню» історію своїх відносин з героєм події. Це ще один неочікуваний виблиск присутності. Цього разу в учасників риторичного процесу з'являється можливість захистити справедливість лише фактом свого буття в інтимно-історичній «сумісності» з героєм. Тим самим усі дійові особи риторичної події набувають нових ролей. Ініціатори діалогу примусово

утримуються у статусі спостерігачів, відповідач (опонент) стає пропонентом, аудиторія від власного імені активно творить навіяну реальність.

Зробимо висновки. Риторичність як спосіб, в якій екзистенція себе позиціонує, набагато складніша за ситуацію звичайного риторичного змагання. Виявлення та аналіз дигресивних коливань всередині цього процесу демонструє важливі аспекти інтерсуб'єктивності. Поміж них найцікавішими (хоча й не найхарактернішими) уявляються «виблиски» присутності на тлі таких, здавалось би, анти-комунікаційних акцій як незгода, усунення опонента зі сцени, навіювання, уникання консенсусу. Ці (анти-)риторичні ексцеси маркують конфліктні пункти і місця комунікативних розривів, а отже, – виявляють зміст і напрямки розгортання екзистенціальної стурбованості.

Успіх та неуспіх риторичного змагання принципово відрізняються, тоді як перемога екзистенціальної «риторики» завжди амбівалентна. Ставлячи світ Іншого під сумнів, ініціатор риторичної ситуації вимушений ризикувати власною автентичністю. Але ризикуючи і порушуючи рівновагу усталених координат та кордонів, можна уловити «тут-є-щось» [2, с. 25] присутності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вальденфельс Б. Одновременность неоднородного. Современный порядок в зеркале большого города : [электронный ресурс] / Бернхард Вальденфельс; [пер. с нем. А. Кричевского] // Логос. – 2002. – № 3. – Режим доступа : http://www.ruthenia.ru/logos/number/2002_03_4/03.htm#_ftn1#_ftn1.
2. Голубенко О. В. Феномен дигресії: екзистенціально-феноменологічна аналітика та соціокультурна контекстуалізація : [дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук: 09.00.04; рукопис] / Олександр Голубенко. – Харків, 2014. – 258 с.
3. Гваттари Ф. Трансфер или то, что от него осталось : [беседа] / Ф. Гваттари, Б. Л. Эттингер ; [пер. с франц. В. А. Мазина] // Кабинет: Картины мира I. – СПб., 1998. – С. 21-29.
4. Манн Поль де. Слепота и прозрение : [статьи о риторике современной критики] / Поль де Ман; [пер. с англ. Е. В. Малышкина]. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2002. – 256 с.
5. Полибий. Всеобщая история : [электронный ресурс] / Полибий ; [пер. с греч. и комментарии Ф. Г. Мищенко]. – Москва. : Олма-Пресс Инвест, 2004. – Режим доступа : <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1445001000>.
6. Фуко М. О трансгрессии / Мишель Фуко; [пер. с фр.] // Танатография Эроса: Жорж Батай и французская мысль середины XX века. – СПб. : Мифрил, 1994. – С. 111-131.